

JAŠAR REDŽEPAGIĆ

ŽIVOT, RAD I PEDAGOŠKI POGLEDI ANDREA I PJETRA BOGDANIJA

Sedamnaesto stoleće ispunjeno je nizom društveno-ekonomskih prevrata, političkih procesa i etnopsiholoških promena na Balkanu. U našoj zemlji to stoleće je prožeto čestim sukobima i opštom težnjom južnoslovenskih i drugih naroda da se oslobode stranih zavojevača. Između ostalog, to je period kada se u Turskoj vrši masovno islamiziranje neturskog stanovništva.

Turski vojni feudalizam u ovom stoleću primenjuje razne mere ekonomskog izrabljivanja potlačenih naroda. Sve to je imalo odraz i na migracije Srba, Makedonaca, Šiptara i drugih. Posledice takvih metanastazičkih kretanja bile su mnogobrojne. Takvo migriranje imalo je pedagoško obeležje, psihološki značaj i veliku socijalnu, jezičku i običajnu vrednost. Od naročite važnosti bili su dodir, sve veće zbližavanje i etničko mešanje Arbanasa s južnoslovenskim i drugim narodima. Štaviše, prema nekim autorima, formiranje šiptarske, mađarske i drugih narodnosti u Jugoslaviji „uglavnom je rezultat etničkih pomeranja.”¹⁾

I UTICAJ I DOPRINOS ANDREA BOGDANIJA

Ondašnji složeni društveno-politički i ekonomski uslovi odrazili su se na život i kulturna nastojanja pojedinih arbanaških pedagoških i literarnih stvaralaca. U takvim uslovima živeo je i Andrea Bogdani sa svojim sinovcem Pjetrom.

Andrea je pokušavao da zaštiti arbanaški (katolički) živalj, koji je, naročito u Prizrenu, bio izložen političkim i verskim progonima. I sam Andrea bio je proganjan²⁾ i doživljavao mnogo drugih neprijatnosti (Turci su mu, pored ostalog, spalili kuću).

I pod takvim okolnostima Andrea se zalaže za razvoj kulture i prosvetnog života. Budući da je neposredno uticao na svog sinovca Pjetra Bogdanija i bio zaslužan za školstvo, naročito u Janjevu, spomenućemo neke najvažnije biografske podatke i rezultate rada ovog talentovanog kulturnog radnika.

¹⁾ Ljubiša Stojković — Miloš Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953, str. 20.

²⁾ Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd (SAN), 1950, str. 347.

Andrea (šipt. Andrea) je rođen 1600. godine³). U svom rodnom mestu (Janjevu) stekao je osnovno obrazovanje i proveo 24 godine. O njegovom školovanju i radu nema skoro nikakvih podataka u članku dr Milana Premrou (Katolički nadbiskupi u Skoplju, Glasnik SND, knj. I, sv. 2, Skoplje, 1926), u kome je, na osnovu arhivske građe, opisan rad nekih skopskih nadbiskupa. Međutim iz drugih izvora, a posebno iz dokumenata arhivskog karaktera, stiže se potpuniji uvid u školovanje i delatnost ovog zaslužnog stvaraoca u oblasti arbanaškog jezika i kulture u XVII stoleću. Tako, na primer, iz jednog dokumenta misionara skopske eparhije, koji su 2. aprila 1684. godine uputili u Rim, saznajemo da je Andrea u 25. godini, u cilju daljeg školovanja, pešice došao u Italiju i da je šest godina studirao Ilirski kolegij u Loretu.

Kolegij u Loretu osnovan je 1574. godine⁴), a 1627. proširen je. Nastava u ovom zavodu izvodila se na latinskom i grčkom jeziku. Nastavni proces bio je poveren jezuitima, koji su naročito cenili gramatiku, filozofiju, teologiju i neke druge predmete⁵).

Ovaj kolegij pohađali su i Arbanasi. Arbanaške mladiće preporučivali su ovdašnji poznatiji sveštenici i arhiepiskopi koje je Kongregacija, čim bi neki mladić bio primljen kao pitomac⁶), pismeno obaveštavala o tome Ilirski kolegij učili su Pjeter Budi, Freng Bardi, Andrea Bogdani, Pjeter Bogdani, Nikol Kazazi, Pjeter Mazreku i drugi.

Andrea se ubrzo istakao kao najtalentovaniji učenik. Zbog izuzetnih sposobnosti i rezultata u radu imenovan je po završetku ovog zavoda za ohridskog nadbiskupa, a 6. marta 1656. za arhipiskopa u Skoplju⁷). Umro je u dubokoj starosti — prema Pjetru Bogdaniju 13. decembra 1683. godine⁸) Neki autori uzimaju 1684 kao godinu Andrijine smrti⁹). Međutim, prvi podatak je tačniji.

Profesor Gaetano Petrotta u svom veoma sadržajnom radu „Popolo, lingua e letteratura albanese” (Palermo, 1931), na 88. strani, daje sledeće podatke o ovom autoru: „Andrea Bogdano. . . nacque nella Diocesi di Prizrend nel 1600. . . , morì il 23. Dicembre 1683.” Isti datum naznačen je i u jednom drugom izvoru¹⁰). Vredno je napomenuti da sam G. Petrotta u svom novijem delu¹¹), tvrdi, poput Pjetra Bogdanija da je Andrea umro 13. XII. 1683. godine.

Sporno je, dakle, da li je ovaj Janjevac umro 13. ili 23. decembra 1683. godine. Polazeći od starijeg i autentičnijeg izvora, smatram da je tačniji podatak da je on preminuo 13. decembra 1683. u Janjevu.

³) Nije tačan podatak u „Hylli i Dritës”, br. 9—10/1934, gde je, na str. 435, naznačeno da je Andrea rođen „kah vjetë 1595”.

⁴) Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, u red. dr D. Frankovića, Zagreb, 1958, str. 35.

⁵) Dr Jovan Radonić, *Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku*, Beograd (SAN), 1949, str. 100.

⁶) Ispisi iz Vatikana, dokumenat od 20. III. 1653, Loreto.

⁷) *Hylli i Dritës*, br. 9—10/1934, str. 435.

⁸) *Cuneus Prophetarum* I, Venecija, 1691, iz Predgovora.

⁹) *Hylli i Dritës*, br. 9—10/1934, str. 436.

M. Premrou, *Katolički nadbiskupi. . .*, str. 330.

¹⁰) *Buletin i shkencave shoqërore*, br. 1/1962, str. 139.

¹¹) Prof. Gaetano Petrotta, *Svolgimento storico della cultura e della letteratura albanese*, Palermo, 1950, str. 137.

Andrija je solidno poznao latinski i šiptarski jezik. Osim ovih znao je i italijanski, srpskohrvatski i turski¹²). Kao znalac latinskog, šiptarskog i italijanskog jezika, Andrea je podstakao svog sinovca Pjetra da napiše delo „Cuneus Prophetarum” (Skup proroka). U toku rada, kako ističe i sam Pjeter u predgovoru svog dela, pomagao mu je u pronalaženju adekvatnih reči i izraza na šiptarskom jeziku.

Neizvesna je sudbina jedne Andrejine gramatike. Prema Pjetru Bogdaniju Andrea je napisao rad u rukopisu „*Gramatika latinishtshqip*”¹³), koja je u toku rata (1683) izgubljena. U cilju lakše primene komparativne metode, a posebno upoznavanja suštine arbanaškog jezika u to doba, za albanologiju bi bilo veoma važno upoznavanje sadržine, izgleda, jezičko-stilskih i drugih elemenata u ovoj Gramatici. Ima indicija da je ovo delo pronađeno¹⁴), u što nisam posve siguran. Napominjem da, osim Pjetrovog objašnjenja, stariji izvori ne potvrđuju da je Andrea pisao ovaj rad. Arhivski dokumenti, s druge strane, pokazuju da je on, 60-tih godina XVII stoleća, s osobitom ljubavlju pisao o Janjevu posebno o janjevskoj školi i njenim učiteljima.

U pismu od 15. XI 1664. Andrea se obraća Kongregaciji u Rimu sa zahtevom da odobri da učitelj škole u Janjevu bude *Pjeter Mazreku*¹⁵). Kongregacija je 1665. godine potvrdila da učitelj male škole u Janjevu bude Andrein rođak¹⁶). Prizrenac¹⁷) *Pjetar Mazreku*, po završetku nauka u Italiji, negde na početku jeseni 1665, dolazi u Dubrovnik, a odatle u Janjevo¹⁸). Iz njegovog izveštaja od 25. juna 1666. vidi se da je odmah pristupio poučavanju dece u školi. U tom izveštaju on obaveštava Kongregaciju da s oduševljenjem radi u školi i savesno obavlja poverenu dužnost¹⁹).

S Andreom Bogdanijem povezana je i delatnost učitelja *Vinčenca Matovića*. To se najbolje vidi iz izveštaja Stefana Gasparija, vizitatora Srbije iz druge polovine XVII stoleća, poznatog filozofa i pisca raznih izveštaja. Gaspari je naročito postao popularan po izveštaju iz 1671. godine, u kome kaže o radu u janjevskoj školi sledeće:

„A di 24 Luglio. Partiti da Prisren si giunse a Giagnevo. . .
Serve per curato D. Vincezno Matovich e per maestro di scola con solita provisione, che si suol dare dalla sacra congregazione a maestri della Turcia. Fu alunno del collegio Illirico. Non veniva esercitata la scuola, . . . trattendosi per il più in casa del reverendissimo arcivescovo di Scopia Andrea Bogdani”²⁰).

¹²) *Starine XXV*, str. 172.

¹³) U predgovoru „Cuneusa” Pjeter ističe da je Andrea imao „gni Grammatiche fort te godicime Latin e Schip”.

I dr. Gaetano Petrotta u radu: *Svolgimento. . .*, na str. 138, pod uticajem Cuneusa, ovu gramatiku ocenjuje kao „una buona gramatica latino-albanese”.

¹⁴) *Buletin i shk. shoq.*, br. 1/1962, na istoj strani.

¹⁵) Ispisi iz Vatikana, dok, br. 89, str. 89.

¹⁶) Jovan Radonić, *Rimska kurija*, str. 265.

¹⁷) Ovog arbanaškog prosvetitelja ne treba identifikovati sa nadbiskupom Petrom Mazreku, koji je takođe uticao na prosvetu. Umro je 1634. godine.

¹⁸) Dr Jovan Radonić, *Štamparije i škole. . .*, str. 120.

¹⁹) *Ex Tabulario S. C. de Prop. Fide — Lettere antiche VCL*. 309— fol. 127. Na kraju je potpis: „Pietro Massarechi missionario. e maestro di scola”.

²⁰) Iz izveštaja Stefana Gasparija (1671). O tome detaljnije vid. *Starine XXV*. Zagreb, str. 197.

Prevod:

„24. jula. Krenuo sam iz Prizrena i stigao u Janjevo. . . Ovde je bio župnik D. Vinčenc Matović a ujedno učitelj škole, koji je dobijao uobičajenu pomoć koju je sv. kongregacija davala učiteljima u Turskoj. Bio je dak Ilirskog kolegija. Ovde nije radila škola, . . . to se većinom radilo u kući mnogo poštovanog nadbiskupa u Skoplju Andrea Bogdani”.

Andrea se starao i o školovanju učenika, koje je materijalno pomagao, što potvrđuju ovi podaci: „Među učenicima u janjevskoj školi, na broju njih 25, šest pitomaca izdržava nadbiskup (tj. A. Bogdani — J. R.), od kojih su četvorica Arbanasi, jedan Masarek i trojica Bogdani”²¹). On se često obraćao Kongregaciji za školovanje pojedinih arbanaških mladića, upućivao ih u Loret²²) i druge kolegije u Italiji²³).

Navedene činjenice pokazuju da Andrea Bogdani spada u uticajne i veoma zaslužne ličnosti za školovanje Arbanasa, za obezbeđenje kadra u janjevskoj školi, za ispitivanje arbanaškog jezika, a posebno za pojavu, razvitak i široku kulturno-prosvetnu delatnost Pjetra Bogdanija.

II ŽIVOT, RAD I POGLEDI PJETRA BOGDANIJA

a) Uvodne napomene

U kulturnoj istoriji Arbanasa u XVII stoleću Pjeter Bogdani je, svakako, najkrupnija figura i najznačajniji pisac. Ovaj izvanredni poznavalac klasične literature i dela predstavnika humanizma sastavio je pravopis arbanaškog jezika i bio spreman da se u Rimu primi dužnosti prevodioca i koretora arbanaških knjiga. To je čovek široke kulture koji je pored svog maternjeg (šiptarskog) jezika, poznao latinski, italijanski, arapski, jevrejski, grčki, srpskohrvatski, jermenski i sirijski.

Pjeter je najjasnije uvideo „svu primitivnost i zaostalost arbanaških gorštaka” i bio „rad da im pomogne”²⁴). Kao pobornik vaspitanja Šiptarki predlagao je da se za njih otvaraju ženski zavodi, a zalagao se i za druge škole u Srbiji i Crnoj Gori. U svom delu „Cuneus Prophetarum” bavi se pitanjem uticaja znanja na moralno usavršavanje ljudi. Objasnio je niz etičkih kategorija. Između ostalog dao je periodizaciju dečjeg psihofizičkog razvitka, koja se u osnovi razlikuje od faza u razvitku ličnosti koje potiču od nešto starijeg češkog pedagoga J. A. Komenskog i drugih prethodnika.

Zbog tih zasluga detaljnije ćemo govoriti o životu, radu, socijalno-pedagoškim pogledima i značaju Pjetra Bogdanija, među Šiptarima jednog od prvih doktora filozofije i teologije u XVII stoleću²⁵).

²¹) Jovan Radonić, *Rimska kurija*, str. 347.

²²) Ispisi iz Vatikana, sv. VI, dok. od 20. XI. 1672 — Skoplje.

²³) Ispisi iz Vatikana, sv. IV. Pismo Andrea Bogdanija iz Novog Brda, od 3. X. 1654e

²⁴) Jovan Radonić, *Rimska kurija*, str. 288.

²⁵) Prema dosadašnjim ispitivanjima prvi doktor Šiptar je Gregori Masarek (š. Geg Mazreku). Izveštaj Stefana Gasparija (1671) pokazuje da je ovaj misionar četrdesetih godina XVII stoleća doprineo razvoju školstva u Prizrenu, Suvoj Reci i četiri susedna sela. U tom izveštaju, pored ostalog, napisano je: „Il sudetto D. Gregorio ha studiato anni 14 nel collegio de Neofiti. . . Fu adottato in Propaganda del 1648, e mandato dalla medesima per missionario a Prisen. . . Ho trovato, che lui esercita con ogni puntualità l'ufficio di parroco, tiene scuola a favore di quella gioventù instruendo la nelle lettere e buoni costumi”.

Svi istraživači kulturne istorije Arbanasa morali su se dotaći i ličnosti Pjetra Bogdanija. Neki od njih posvetili su mu posebne studije. Jugoslovenski istoričar, ekonomist, državnik i nastavnik političke ekonomije na Velikoj školi u Beogradu, Čed. Mijatović (1842—1932), jedan je od prvih koji mu je posvetio obimniji rad „*Jedan potomak Dušanovog Bogdana*”, objavljen u Spomeniku SKA (knj. X, Beograd 1891). Ova studija je koristan prilog analizi Bogdanijevog „*Cuneus*”-a. U njoj ima značajnih podataka i misli o Pjetru Bogdaniju. Pod uticajem Pjetrovog dodatka „*Cuneus*”-u, gde u jednom podnaslovu (Plechiena e sctepisse Bogdanagnet — Antichita della cassa Bogdana)²⁶⁾ dovodi svoju porodicu u vezu s Dušanovim Bogdanom i Jovanom Hunjadijem, što po svoj prilici predstavlja „dokazivanje stvari koje nisu nikada postojale”²⁷⁾, Mijatović je izveo jednostran zaključak da su Andrea i Pjeter Bogdani „sinovi srpskog naroda”²⁸⁾. Tu pogrešku prvi je ispravio dr Jovan Radonić, koji je dokazao da Petar Bogdani spada u značajne arbanaške stvaraocce.²⁹⁾

Osim Mijatovića i Radonića o Petru su pisali dr Eqrem Çabej³⁰⁾ (s. Ećrem Čabej), Filip Fišta³¹⁾, Stjefen Đečov³²⁾, Dh. Šuteriçi³³⁾, I. Zamputi³⁴⁾, dr Idriz Ajeti³⁵⁾, a ima i kraćih napisa u antologijama šiptarske književnosti, enciklopedijama i drugim izvorima. U radovima pomenutih autora ima vrednih zapažanja, ali se katkad daju i biografski podaci koji nisu tačni, kao i ocene koje nisu rezultat studioznog proučavanja čitavog dela Pjetra Bogdanija i dokumenata o njemu, napose onih u kojima se svestranije rasvetljava njegova uloga u socijalnom i kulturnom životu Arbanasa.

Po našem mišljenju, potpunije poznavanje rada i značaja Pjetra Bogdanija zahteva kritičku analizu dosadašnjih jezičkih i drugih osvrta, zatim svestrano upoznavanje filozofske, etičke, literarne i pedagoško-psihološke

Prevod: „Gore pomenuti D. Gregori 14 godina je studirao u kolegiju Neofita. . . Doktorirao je u Propagandi 1648, i od iste poslat za misionara u Prizren. . . Našao sam da on tačno vrši dužnost župnika, drži školu za mladež učeći je pismenosti i dobrom vladanju (običajima)”.

(Izprave god. 1579—1671. tičuće se Crne Gore i Stare Srbije, Priobćio akademik O. E. Fermendžin. — „*Starine*” knj. XXV, Zagreb, 1892, str. 196).

²⁶⁾ *Cuneus Prophetarum*, deo I, Venecija, 1691. Dodatak delu, 17.

²⁷⁾ Gavro A. Škerović, *Dva falzifikata iz XVII stoleća skopskog nadbiskupa Petra Bogdanija*, Istorijski časopis SAN, knj. III, 1951—1952, Beograd 1952, str. 128.

²⁸⁾ Čed. Mijatović, *Jedan potomak Dušanovog Bogdana*, Spomenik SKA, knj. X, Beograd 1891, str. 4.

²⁹⁾ Jovan Radović, *Rimska kurija*, str. 288.

³⁰⁾ Dr Eqrem Çabej, *Elemente të gjuhësisë e të literaturës shqipe*, Tiranë, 1936, str. 28—30.

³¹⁾ Filip Fišta, *Njohtime historike mbi argjipeshkvijt e Skupit*, „*Hylli i Dritës*” br. 9—10/1934, str. 435—437.

³²⁾ Shtjefen K. Gječov, *Gjurmimet per rreth vendlindjes së Bogdanit*, „*Hylli i Dritës*”, br. 12/1930, str. 668 i dalje.

³³⁾ Dh. S. Shuteriqi, *Histori e letërsisë shqipe*, Tiranë, 1958, str. 22—24.

³⁴⁾ I. Zamputi, *Shënime mbi kohën dhe jetën e Pjetër Bogdanit*, Buletini Shk. Shoq., 1954, br. 3.

³⁵⁾ Idriz Ajeti, *Pjetër Bogdani 1630—1698*, „*Jeta e re*”, br. 1/1951.

vrednosti Bogdanijegog najvažnijeg rada („Cuneus“-a), proučavanje njegovih izveštaja Kongregaciji, kao i arhivske građe³⁶).

Nema sumnje, ličnost Pjetra Bogdanija i njegova bogata i raznovrsna delatnost zaslužuju posebne jezičke, filozofsko-pedagoške i druge naučne studije. Na katedri za šiptarski jezik Univerziteta u Palermu već su branjene dve teze o jeziku i biografiji Pjetra Bogdanija, što je skoro nepoznato. O tome je u jednom časopisu na italijanskom i šiptarskom objavljeno sledeće saopštenje: „Mbi Pjeter Bogdanin janë dhanë dy theza: „*Saggio sulla lingua di Pietro Bogdani*” me vretjtje fonetike, morfologjike, sintaksore dhe etimologjike; e dyta ka si titull „*La vita e le opere di Pietro Bogdani dai documenti e dagli elogi*”³⁷). Sadržaj ovih teza nije dosad objavljen, ali to ne isključuje potrebu svestranijeg ispitivanja i upoznavanja života i rada ovog stvaraoca, s obzirom na to da postoji niz fragmentarnih priloga objavljenih i na srpskohrvatskom i šiptarskom jeziku, kao i na mogućnost neposrednog upoznavanja krajeva u kojima je on delovao. Kad je reč o jeziku u njegovim delima, pomenuta teza nije mogla dati odgovor na pitanje-današnji govor Šiptara na Kosovu i Metohiji i jezik u delima Pjetra Bogdanija, Filozofsko-pedagoške ideje i zasluge Bogdanija u psihologiji i drugim naukama predstavljaju područja koja su najmanje ispitivana.

b) Biografski podaci

Pjeter je rođen u selu Guri i Hasit. Da li je to današnji Žur³⁸) nije pouzdano, ali je sigurno da je to selo nedaleko od Prizrena, odnosno između Prizrena i Đakovice. Prema Đečovu, Guri i Hasit je „katundi i vogël i të madhit Bogdan”³⁹) (maleno selo velikog Bogdana), pa je netačna odredba kada se za ovog arbanaškog sveštenika, koji je poznatiji kao „uomo di grande intelletto”⁴⁰), kaže da je iz Skadra⁴¹), a jednostrana ako se samo konstratuje: „Petar Bogdani, Šiptar, skadarski nadbiskup”⁴²).

Ne može se usvojiti mišljenje da je Pjeter rođen 1625. godine⁴³), niti 1620. godine⁴⁴) u Prizrenu⁴⁵), već u *Gur i Hasit* 1630. godine. Umro je u

³⁶) Posebnu pažnju zaslužuju dokumenti-ispisi iz Vatikana (sv. VI, VIII, XVI). Takve dokumente nalazimo i u nekim arhivima u našoj zemlji.

³⁷) „Shejzat”, Rim, br. 5—6/1960, str. 196.

Prevod: „O Petru Bogdaniju date su dve teze: „Saggio. . .” sa fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i etimološkim objašnjenjima; druga je pod naslovom: „La vita. . .”.

³⁸) Idriz Ajeti, *Pjetër Bogdani*, „Jeta e re”, br. 1/1951.

³⁹) „Hylli i Dritës”, br. 12/1930, str. 668.

⁴⁰) Prof. Alberto Stratico, *Manuale di letteratura albanese*, Milano, 1896., str. 188.

⁴¹) *Bolšaja sovjetskaja enciklopedija*, knj. 2, 1950, str. 48.

⁴²) Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 294.

⁴³) Dh. Shuteriqi, *Historia e letërsisë shqipe*, Tiranë, 1958, 22. *Historia e letërsisë shqipe* vëll. I, str. 227.

⁴⁴) Ovaj podatak sadržan je u knjizi: *Nga letërsija shqipe* (Priština, 1951). Videti podnaslov: Pjeter Bogdani (1620—1630). Verovatno se ovde, na 42. strani, radi o tehničkim greškama, jer su oba datuma netačna, ali kako je antologija namenjena učenicima, neophodna je ispravka ovih podataka.

⁴⁵) U jezuitskom časopisu „Elçija e Zemres së Jesu Krischtit”, Skadar, br. 1/1913, na str. 5—6 tvrdi se da je Pjeter rođen u Prizrenu.

Prištini 1689⁴⁶). a ne 1688. godine⁴⁷). Prema Šuterićiju (š. Shuteriqi), Pjeter je umro 1689. u Prištini ili u Janjevu⁴⁸), ali je tačnije da je te godine sahranjen u Prištini, a prema nekim izvorima bolovao i umro u prizrenu.

Pjeter potiče iz obrazovanja porodice jer, kako znamo, stric mu je bio Andrea Bogdani, koji je uticao na školovanje, rad i shvatanja svog sinovca. Jovan Nikolović Kazazi (š. Gjon Nikollë Kazazi) u izveštaju od 24. II. 1750. obojicu naziva „grandi arcivescovi”.

Malo je poznato da je Pjeter učio prvu školu kod franjevacu u bugarskom Čiprovcu. Potom je pohađao Ilirski kolegij u Loretu, gde se sprijateljio s hrvatskim piscima P. R. Vitezovićem, Matijom Tomazeom i drugim⁴⁹). Kasnije je studirao filozofiju i teologiju na Univerzitetu u Padovi⁵⁰), a takođe i kolegij Propagande u Rimu, gde je posebnim interesom izučavao istočne jezike. U Rimu je postao misionar i doktor filozofije i teologije⁵¹), što se vidi iz naslovne strane Pjetrovog najvažnijeg dela, na kojoj pored ostalog stoji: „. . . PETRO BOGDANO MACEDONE, Philosophiae et Sacrae Theologiae Doctore, olim episcopo Scodrensi et Administratore Antibarensi, nunc vero ARCHIEPISCOPO SCUPORUM. Ac totius Regni Serviae administratore”.

Godine 1656. postaje episkop u Skadru, potom administrator u Baru, a 1677. arhiepiskop u Skoplju⁵²), kada zamenjuje svog bolesnog strica. Na toj dužnosti, kao i na dužnosti administratora Srbije, ostaje do kraja života.

Po ugledu na Andreu, i Pjeter se oštro suprotstavlja surovim metodima koje se primenjuju u turskoj državi prema pokorenim narodima. Zbog toga je izložen čestim progonima. Neko vreme morao se povući i živeti u Čiprovcu⁵³). Potom je našao utočište u Dubrovniku, a 1683. u Italiji, gde u Padovi, 1685, izdaje svoje najvažnije delo „*Cuneus Prophetarum*”. Rad je pisan arbanaškim i italijanskim jezikom. Ponovo je štampan 1691. i 1702. godine, takođe u Italiji.

⁴⁶) Jovan Bogdani u pismu od 6. XII. 1689, obaveštava iz Prištine Kongregaciju o životu, radu i smrti Petra Bogdanija. Da je Petar umro 1689. potvrđuju i ovi izvori: M. Premrou, *Katolički nadbiskupi*. . . , str. 331; Filip Fishta, *Njohtime*. . . , str. 439; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1 (A-Bosk), Zagreb, 1955, str. 160 i 631; Jovan Radonić, *Rimska kurija*, str. 402.

⁴⁷) Godinu 1688. navode E. Čabej (citirano delo, ista strana). Ta se greška potkrala i u radu: I. Zamputi, *Shënime mbi kohën dhe jetën e Pjetër Bogdanit*, Buletin i shk. shoq., br. 3/1954, str. 42.

⁴⁸) Dh. Shuteriqi, *Histori e letërsisë*. . . , str. 22.

⁴⁹) *Enciklopedija Jugoslavije I*, str. 160.

⁵⁰) *Spomenik SKA X*, Beograd, 1891, str. 4.

⁵¹) Gavro A. Škerović u članku: *Dva falzifikata*. . . (Istorijski časopis SAN, knj. III, Beograd, 1952) na str. 124. navodi da je Pjeter imao doktorat prava i teologije. Doktorat prava, međutim, P. Bogdani nije imao.

⁵²) U dokumentu sign. Ex Tabulario S. C. de Prop. Fide — Scrittura corrispondenti agli atti — vol. 475. — ad cong. dici 2 septembris 1679. n. 26 (Ispisi iz Vatikana, sv. VI) kaže se: „Scopia li 10 decembre 1678. Noi infrascritti attestiamo in verbo veritatis come l'illmo Monsignor Pietro Bogdani eletto nostro arcivescovo di Scopia. . .”.

Prevod: „Skopje, 10. šdecembra 1678. Mi dole potpisani tvrdimo da je gospodin Petar Bogdani izabran za našeg arhiepiskopa u Skoplju. . .”.

⁵³) *Enciklopedija Jugoslavije I*, str. 631.

Kada su prilike bile nešto sređenije, Pjeter se vratio u svoj kraj gde je, iscrpljen i bolestan, proveo poslednje dane života i preminuo 1689. godine.

c) Socijalno-pedagoške ideje u izveštajima Pjetra Bogdanija

Kao i drugi nadbiskupi, Pjeter je dostavljao izveštaje i pisma Kongregaciji. Njegovi izveštaji i druga saopštenja pokazuju da je bio učen čovek i izvrstan poznavalac klasične literature. Njegovi radovi, što potvrđuju ovi pisani izvori, odlikuju se razumevanjem i ocenjivanjem ondašnjih socijalnih, političkih i školskih prilika. Još kao učenik kolegija u Italiji živo je pratio političke prilike u južnoj Srbiji i u težnji da poboljša zdravstveno i moralno stanje naroda, 1647 godine obraća ce Kongregaciji da mu se odobri napuštanje kolegija da bi studirao etiku i medicinu. Zbog izuzetne važnosti navodim, skoro u celosti, pismo Pjetra Bogdanija, koje glasi:

„Eminno et Revmo Signore,

Pietro Bogdani Albanese, . . . havendo ricevuto lettere della patria nelle quali oltre la morte della sua madre. . . , si ancor per li continui runiori della guerra che in quelle parti regnano, supplica l' E. V. vogli compartirli la sua gratia che possi dimorar fuori del collegio per studiar la morale et un po'di medicina, avvegnadhe la suddetta sua patria per mancamento di medici"⁵⁶).

Ovaj značajni dokument ujedno pokazuje da je P. Bogdani bio veoma emocionalan i još kao učenik spreman da vlastite interese podredi interesima naroda koji su teško živeli pod turskom vlašću.

Po završenom školovanju još neposrednije je osetio teške prilike u kojim se nalazilo ovdašnje stanovništvo. Već u referatu od 1662. godine, Pjeter opisuje socijalne prilike u užoj Srbiji, na Kosmetu i u Albaniji. Ovde on objašnjava da Arbanasi većinom žive u selima, jer ih Turci iz straha ne puštaju u gradove. U Srbiji, objašnjava on, Arbanasa ima i u gradovima, ali u manjem broju, pa ih se Turci ne plaše⁵⁷). U tom izveštaju opisano je i teško stanje u školstvu u ovim krajevima. Prema autoru, škole u Srbiji su skoro sasvim zanemarene, jer nema nijedne ustanove za vaspitanje devojaka, čak ni ženskog manastira⁵⁸). Pjeter je težio da se u ovim našim krajevima, po uzoru na druge zemlje, osnivaju zavodi za vaspitanje ženskih.

Drugi izveštaj P. Bogdanija je iz 1665. godine. Ovaj izveštaj pokazuje da je Pjeter bio upućen u klasičnu literaturu, dela starih geografa, a poznao

⁵⁶) Orig. sign. Ex tabulario S. C. de Prop. Fide. Lettere antiche. Vol. 413. Memoriale del 1647. — Fol. 282.

Prevod: „Poštovani i cenjeni gospodine,

Pjeter Bogdani, Arbanas. . . , pošto je primio pisma iz domovine u kojima osim vesti o smrti svoje majke. . . ima vesti i o borbi koja se vodi u ovim krajevima, pa moli E. V. da uzme u obzir molbu, da ga pošalju van kolegija radi studiranja morala, kao i medicine, jer njegova otadžbina oskudeva u lekarima”.

⁵⁷) Jovan Radonić, *Rimsha kurija*, str. 276.

⁵⁸) Isto str. 277.

je i radove istoričara, naročito Marina Barletiju⁵⁹). Najpoznatije delo ovog vaspitanika renesanse Pjeter je veličao, rekao bih, pomalo i nekritički. Osim klasične književnosti, dela ranijih najpoznatijih geografa i istoričara, a posebno M. Barletija i neposrednog uticaja Andrea Bogdanija na njegove socijalne, filozofske i pedagoške poglede, na Pjetra Bogdani su uticali i grčko-rimski filozofi i pedagozi. Takođe se oseća uticaj dela Pjetra Bude, Bardija i drugih arbanaških pisaca.

Radi upoznavanja prvenstveno društvenih zbivanja u Crnoj Gori, Metohiji, Skadru itd. ovaj predstavnik Kongregacije na Balkanu dostavio je još nekoliko izveštaja 1675, 1681. i 1685. godine. U njima oduševljeno govori o Prizrenu, Đakovici, Peći, Janjevu i drugim mestima u Srbiji. Njegov poslednji i, svakako, najznačajniji izveštaj „*Dello stato spirituale e temporale del regno di Albania e Servia*” (1685) ima dosta interesantnih podataka ne samo o Srbiji i Albaniji već i o Makedoniji i Crnoj Gori. Na svega 19 strana⁶⁰) u njemu se daju podaci o Baru, Ulcinju, Peći, Prištini, Prizrenu, Skoplju i drugim mestima, detaljnije se govori o stanovništvu i analiziraju narodnosti i njihovi jezici. Na osnovu tog izveštaja ispravno je zaključiti da je P. Bogdani veoma dobro poznao socijalne probleme svoga kraja, uvideo kulturnu zaostalost Arbanasa i bio spreman da im pomogne. Povezano s tim on je, osim sastavljanja pravopisa arbanaškog jezika, želeo da preduzme i „ispravku katehizisa i drugih bogougodnih spisa na arbanaškom jeziku”⁶¹).

Uzroke kulturne stagnacije Arbanasa u XVII stoleću ovaj skopski nadbiskup video je u tome što je njihov jezik bio zapostavljen a stručna sprema sveštenih lica slaba. Kao ni Budi i neki drugi prethodnici, ni Pjeter nije mogao dublje uočiti ekonomske i društvene korene kulturne zaostalosti njegovih sunarodnika. Ipak, pozitivna je činjenica što nije samo konstatovao stanje (u školstvu i u oblasti šiptarskog jezika) već je, ujedno, obrazložio potrebu sastavljanja knjiga na arbanaškom jeziku i ukazao na njihov značaj za uspešnije organizovanje pedagoške aktivnosti. U tom cilju P. Bogdani predlaže da se, po uzoru na sastavljeni pravopis, u Rimu prihvati dužnosti korektora arbanaških knjiga. To istovremeno znači da je dobro poznao arbanaški jezik. Osim toga što je najjasnije uvideo da nedostaju knjige na ovom jeziku, on je upozorio i na opasnost nestajanja šiptarskog jezika, u prvom redu usled izloženosti Arbanasa jezičkom uticaju Turaka i Grka⁶²).

Ovi elementi-kulturna zaostalost arbanaškog naroda, slaba školska sprema sveštenika, nedostatak knjiga na šiptarskom jeziku i osiromašenje tog jezika — naveli su Pjetra Bogdanija na zaključak da je u cilju opšteg kulturnog

⁵⁹) Istoričar Marin Barleti je poznati predstavnik humanističke kulture Šiptara. Živeo je u drugoj polovini XV stoleća. Svojim delom „*Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum Principis*” (Istorija života i rada Skenderbega, epirskog princa), koje ima 13 knjiga i rezultat je usmenih i drugih izvora, kao i ličnih sećanja autora, Marin je uticao ne samo na Pjetra Bogdanija i druge šiptarske pisce već i na dela nekih jugoslovenskih pisaca i naučnika koji su pisali o borbi, životu, vladavini i ličnosti Skenderbega. To su A. Kačić Miošić, Jovan St. Popović, dr Jovan Radonić i drugi.

⁶⁰) Ispisi iz Vatikana, sv. XVI, dok, br. 1. Rezime: P. Bogdani dostavlja izveštaj o Albaniji i Srbiji. — Venecija, 15. XII. 1685. godine.

⁶¹) Jovan Radonić, *Rimsha kurija*, str. 288.

⁶²) Izveštaj Pjetra Bogdanija od 1675. štampan je u knjizi Dh. Shuteriqi, *Histori e fetërsisë shqipe*, Tiranë, 1958, str. 23.

i prosvetnog uzdizanja ovog stanovništva neophodno podizati škole za mušku decu i mladež.

Važno je istaći da je P. Bogdani jedan od prvih mislilaca među Šiptarima koji se zalagao i za vaspitanje i obrazovanje Šiptarki. U tu svrhu preporučivao je podizanje ženskih vaspitnih zavoda. Još tada je uočio da bi se školovanjem u ovim ustanovama mogla suzbiti i pojava kupoprodaje ženske dece, koju su, po njegovom kazivanju, roditelji vršili „gonjeni siromaštvom”. On naročito predlaže da se podižu ženske škole u prizrenskoj dijecezi, a do tada, preporučuje Kongregaciji, da se ženska deca iz ovih krajeva školuju u ženskim manastirima u Kotoru i drugim mestima⁶³).

d) Pedagoško-psihološka analiza Bogdanijevog „Cuneus”-a

Pjeter Bogdani je stekao najveću popularnost po delu koje je napisao u Skoplju i objavio pod naslovom: „Cuneus Prophetarum de Christo Salvatore mundi, et eius evangelica veritate, italice et epirotice contexta, et in duas partes divisa, a Petro Bogdano. . .”, Patavii, 1685.

To je prvi veći pokušaj da se, kao što se među Šiptarima u jugoslovenskim krajevima negovao šiptarski jezik, napiše popularna „Nepogrješiva istina kršćanske vjere”⁶⁴), štampana prvo u Padovi, drugi put u Veneciji (1691), a potom u Rimu (1702). Tim delom Pjeter je uticao na razvoj arbanaškog jezika i književnosti.

„Cuneus” je važan izvor za upoznavanje prilika u XVI i XVII stoleća, a posebno prosvete i kulture u južnim krajevima naše zemlje. Zahvaljujući tom delu, njemu pripada posebno mesto u kulturnoj istoriji Arbanasa. Rad ima fonetski, morfološki, sintaksički i leksički, ali i filozofski, etički, pedagoški, psihološki i istorijski značaj. On je važan i za geografske i druge nauke.

Delo P. Bogdanija ujedno je i primer „bogatstva arbanaškog jezika kad je bilo moguće kazati sve ono arbanaški što se u tekstu o tako apstraktnim temama italijanski kazuje”⁶⁵). Pisano je latinskim alfabetom, s nekim slovima iz grčke azbuke. Šiptarski jezik, do tada u literaturi prilično oskudan i prožet rečima iz grčkog, latinskog, slovenskih i drugih jezika⁶⁶), našao je u „Cuneus”-u znatno više mesta i uzdignut je na zavidan nivo. Osim „čistog arnautskog jezika”⁶⁷), ovo delo spada i po svojoj sadržini u najbolja ostvarenja XVII stoleća.

Daroviti i veoma obrazovani pisac P. Bogdani težio je da ovim delom uzdigne svoje sunarodnike na viši stepen kulture i prosvetnog života. Upravo je „gotovo neverica da se takvo delo moglo napisati u XVII veku, pa još za Arbanase na arbanaškom jeziku”⁶⁸).

⁶³) Izveštaj Petra Bogdanija (1665) prema knj. *Rimska kurija*, str. 295.

⁶⁴) Fra Lovro Mihačević, *Po Albaniji*. Dojmovi s puta, Zagreb, 1911, str. 138.

⁶⁵) Čed. Mijatović, *Jedan potomak*. . ., str. 5.

⁶⁶) Jakov Slišković, *Albanija i Makedonija*, Sarajevo, 1904, str. 74.

⁶⁷) Ibid.

⁶⁸) *Spomenik X*, Beograd, 1891, str. 4.

Rad se sastoji iz dva toma: „Cuneus Prophetarum” i „De vita Jesu Christi”. Oba toma imaju ukupno 428 strana, prvi 234 a drugi 194. Autor zahvaljuje Grguru Barbarigu, kardinalu rimske crkve, u čijoj je štampariji, u Padovi, prvi put štampano ovo delo. Na kraju predgovora priložena je jedna pesma na arbanaškom jeziku, posvećena barskom nadbiskupu Andriji Zmajeviću, kome je, kako je na tome mestu naznačeno, Pjeter posvetio čitavo delo.

U radu ima nekoliko pisama, posveta i pesama, što pokazuje da je P. Bogdani bio cenjen i od njegovih savremenika. Uvodni deo rimskog izdanja (1702) sadrži pismo skopskog arhiepiskopa Andrea Bogdanija u kome se ističe da je delo, i na italijanskom i na šiptarskom jeziku, dobro napisano.

Na str. 58 predgovora, osim posvete dr. S. Antona, štampane su i pesme na šiptarskom od Leke Sume (š. don Lekë Suma) i Luke Bogdanija (Lukë Bogdani). Luk Bogdani peva o Skoplju, Prizrenu i rodnom kraju (selu) Pjetra Bogdanija.

Značajno je spomenuti da su „Cuneus”-u posvećene i dve pesme na srpskohrvatskom jeziku, što pokazuje da je između Pjetra i nekih poznatijih hrvatskih kulturnih radnika postojao prisan odnos. Osim dalmatinskog pisca Matije Tomasa, i knez iz Like Petar Ričard posvetio mu je pesmu na srpskohrvatskom jeziku, dostavljenu iz Beča 5. avgusta 1685. godine. U pesmi P. Ričarda, pored ostalog, ličnost Pjetra Bogdanija opisana je ovako:

*„Što učiš s ričima, opominješ s činom. . .
Put prave svjetlosti ukazuješ puku.
Sriječni su (mogu reč') Albani sa svima,
Koji diče vas svijet Skanderbegi dvima:
Jedan u Marcenoj glasovit hrabrosti,
Drugi u duhovnoj narešen krjeposti.
Jurja Kastriota i Petra Bogdana,
Kreposti ljepota svemu j svetu znana.”.*

Pogrešni su zaključci onih autora koji čitavo delo P. Bogdanija svode na religijski sadržaj. Takvo jednostrano tumačenje nalazimo kod Lovre Mihačevića, koji smatra da je prva Pjetrova sveska posvećena Bogu i božjim atributima, a druga Isusu Hristu⁶⁹). I Filip Fišta deli isto mišljenje⁷⁰), a skoro je istovetno i tumačenje dr Ećrema Čabeja, koji samo dodaje da je prva knjiga posvećena postanku sveta i životu svetaca⁷¹).

U svojoj disertaciji „Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra” (Sarajevo, 1961) koja, nema sumnje, predstavlja značajan doprinos i upoznavanju kulturne prošlosti Šiptara, dr Idriz Ajeti na 42. strani piše: „Prvi dokumenti na koje se možemo oslanjati u jezičnom ispitivanju arbanskog govora Kosova i Metohije bili bi spisi, odnosno dela verske sadržine svakako, Arbanasa Petra Bogdanija, objavljeni u Padovi 1685. godine”.

Vrlo je značajno upozoriti da I i II knjigu Pjetra Bogdanija ne treba smatrati kao dva dela, jer je to *jedno delo* koje se sastoji iz dva toma. Ni sam

⁶⁹) Fra Lovro Mihačević, citirano delo, na istoj strani.

⁷⁰) Filip Fišta, *Njohtime*. . ., str. 438.

⁷¹) Dr Eqrem Çabej, *Elemente*. . ., str. 29.

P. Bogdani, kao ni ostali autori koji su se detaljnije bavili njegovim delom, nisu isticali da su to dva dela i pored toga što se u sadržinskom pogledu razlikuju. Isto tako ne može se usvojiti gledište nekih autora da je čitavo delo P. Bogdanija verskog karaktera, čime se umanjuje njegova prava vrednost. Neosporno je da je drugi tom, u kome se opisuje Isuvov život, u prvom redu religijskog karaktera, ali se odlikuje i originalnošću misli i sistematičnošću izlaganja. Pisan je čistim jezikom, kakav je on bio na starijem stupnju razvitka arbanaškog dijalekta.

Svojim delom „kao pisac sve nadvisuje Pieter Bogdani”⁷²⁾, čiji rad ima u prvom redu kulturno-istorijsku vrednost. U njemu se tretiraju brojni filozofski, psihološki, jezički i neki istorijski problemi, a nisu izostavljena ni pedagoška pitanja.

Već u predgovoru, čija je vrednost posebna jer je pisan na arbanaškom jeziku i sadrži neke biografske podatke o Pjetru i Andrei Bogdaniju, istaknuto je da je delo napisano „për të ndritunë atë të vobek dhe të Arbënit e të Sherbisë sili, e madhe pjesë, flet arbënisht”⁷³⁾.

Uloga znanja i ponašanja, a posebno značaj poznavanja maternjeg jezika i lepog pisanja, takođe su objašnjeni u ovom predgovoru.

„E madhe dobij e fruit anshtë pra, me ndrequn ket shkallë t'urtijs e me të shkruem bukur me shqyretuem e me dijtun se si duhet nierit të temelitum me u përcjellë sa anshtë mbë ketë jetë me frujtit e shpirtit të vet ende të popullit, të mos lanë dijen e giûhen e dheut me u dvarun; porsì lefont gjithë dheu e shekulli për të vetën. . .”⁷⁴⁾.

P. Bogdani je podelio svoj rad na skale (odseke), ove na „discorsi” (predavanja, razgovore), a razgovore na manje celine (paragrafi) koje sadrže po nekoliko stavova. Prvi tom deli se na četiri „skale”, a ove na 34 predavanja i znatan broj paragrafa i stavova. Drugi tom podeljen je na četiri odseka sa 24 predavanja. Time je princip postupnosti i sistematičnosti došao do punog izražaja. Jednom reči, gradivo je izneto pregledno, vrlo lako se čita te i tom stranom „Cuneus” zaslužuje posebnu pažnju.

U ovom delu P. Bogdani raspravlja o svetu, o njegovom postanku i razvitku. On objašnjava sadržinu Svetog pisma i, po uzoru na Komenskog, nadovezuje na učenje o veri pouke iz pojedinih naučnih disciplina. „Na priliku on govori po Mojsiju kako je Bog stvorio svet, pa onda sasvim prirodno prelazi da daje svojim čitaocima pouku o planetnoj sistemi, o uzrocima pomračavanja sanca i meseca, pa svoje jasno i razumljivo kazivanje objašnjava još i crtežima”⁷⁵⁾. Priloženi crteži pokazuju da je vodio računa i o očiglednosti.

Detaljnije ćemo izneti etičke, psihološke i didaktičke postavke u radu Pjetra Bogdanija. Vaspitan u zavodima Rimske propagande, Pjeter je u delu

⁷²⁾ *Hrvatska enciklopedija*, sv. I, Zagreb, 1941, str. 180.

⁷³⁾ Parathanie, prema: *Historia e letërsisë shqipe I*, str. 232.

⁷⁴⁾ *Cuneus Prophetarum* (Parathanie). Prema „Hylli i Dritës”, br. 7—8/1933, str. 348.

Prevod: „Prema tome, velika je korist podići ovaj stepen mudrosti lepim pisanjem razmatranjem i znanjem, koje je neophodno obrazovanom čoveku da bi mogao pratiti kako se u ovom životu oplemenjuje vlastiti duh i duh naroda, kako se ne bi zanemarila nauka i jezik vlastite zemlje; kao što se zalažu za sebe ostali narodi i stoleća”.

⁷⁵⁾ *Spomenik X*, str. 5.

izneo svoje poglede na religiju, ali je izrazitije od mnogih drugih uvideo i značaj prirodnih i društvenih nauka.

Od svih vrlina P. Bogdani najviše ceni znanje i mudrost („dieja e urti“). Neznanje („padija“), po njemu, glavni je razlog kulturne zaostalosti Šiptara. Ali, ni on nije bio u stanju da svestranije rasvetli prave uzroke te zaostalosti. Ipak je uočio da dok u drugih naroda „lulëzojnë dotoritë, letërarëtë e dieja“⁷⁶), Arbanasi su bili lišeni prava na obrazovanje na vlastitom jeziku. Ne mireći se s takvim stanjem, on ističe potrebu sticanja sistematskih znanja. Pod uticajem Sokrata i drugih grčkih filozofa ističe ulogu intelektualnog obrazovanja u cilju moralnog usavršavanja.⁷⁷) On ukazuje i na značaj maternjeg jezika u razvoju prosvete i kulture⁷⁸), a posebno neophodnost podizanja znanja na stepen mudrosti i navika.

Pjeter se bavio i ulogom filozofije, astronomije, geografije, fizike i drugih nauka i, uporedo s verskim učenjem, objašnjavao razne prirodne pojave i promene. On, na primer, raspravlja o nebu, pomračenju Meseca (sc. I, lig. IV, str. 19—32), objašnjava sastav zemlje (sc. I, lig. V, str. 32—38), a u ostalim predavanjima govori o ulozi zvezda i drugih nebeskih tela.

Posebne su zasluge Pjetra Bogdanija za razvoj *psihologije*. U svom radu on raspravlja o dispozicijama, a bavio se i ulogom spoljašnjih manifestacija. Ovde je pod uticajem Hipokrata ali, ipak, više ceni tzv. unutrašnje iskustvo. Zbog toga se kao psiholog delimično može uvrstiti u predstavnike introspektivne psihologije. Kao filozof naročito je analizirao odnos između fizičkog i psihičkog. U vezi s tim istakao je postavku „„Spirti me corp'perziem, forzon e ruen““⁷⁹) (duša zajedno s telom, jača ga i čuva).

Nisu manje zanimljive ni misli P. Bogdanija o *etičkim kategorijama*, na koje je direktno nadovezao svoja pedagoška shvatanja. Osim mudrosti koja se zasniva na znanju, u njegovom radu dominiraju i dobrota, pravednost, čovečnost, hrabrost i drugi etički kvaliteti. Posebno je tretirao moralne osobine Arbanasa koji su, po njemu, „trima të foorte e fort te duruefcim“⁸⁰). Pišući u cilju da ga narod razume i da pouči svoje zemljake, često je uzimao primere iz života. Da bi, recimo, objasnio da čoveka koji teži dobru „ništa na svetu ne može naterati da radi protivno“⁸¹) i istakao ulogu hrabrosti, Pjeter navodi primer Malisora. U odeljku „Malisoret kuraj nuk pervihen“ (Malisori se nikad ne pokoravaju) objašnjava junaštvo i čovečnost Malisora, navodeći i ovaj primer: Vuča-paša je pokušao da pomoću novca skupi vojsku od 12.000 ljudi, dok je za Klimente, njegove protivnike, dovoljan jedan poziv: „Eja kuše anste trim“ („Ovamo ko je junak!“), Tako je 1639. godine 500 ljudi uspelo da pobedi nekoliko puta brojniju pašinu vojsku. Klimentima, obja-

⁷⁶) *Cuneus Prophetarum I* (1691), skala I, 6. predavanje, str. 15.

⁷⁷) *Cuneus Prophetarum I*, skala I, lig. II, str. 11.

⁷⁸) P. Bogdani je posebno zahtevao proučavanje arbanaškog jezika „përse ghiuha e Arbënece, anftë e vobekë“ (jer je jezik Arbanasa siromašan). Isto, sc. I, lig. III, str. 18. Značenje slova: fc=sh, tj. š.

gh=gj, tj, đ.

⁷⁹) *Cuneus Prophetarum I*, sc. I, lig. II, str. 11.

⁸⁰) Isto, sc. I, lig. VI, str. 40.

⁸¹) *Spomenik X*, str. 5.

šnjava on, „bolje prija hleb od raži i zelje koje u slast jedu, nego li paši i sandžak-begovima pečena jagnjad i đakonije”⁸²).

Svojim shvatanjima ovaj mislilac je, nema sumnje, uticao na buđenje patriotskih osećanja Arbanasa. Isticao je i ulogu pravednosti i dobrote, ali je čovečnost, po njemu, najvažnija moralna kategorija i cilj vaspitanja. To proizilazi i iz ovog njegovog stava: „Gazemendet e mija, tue kjane, me te bijte Njereset, tue u bam Nierij”⁸³). Svoja filozofsko-etička, pedagoška i psihološka shvatanja zasnivao je na postavkama poznatih filozofa Sokrata, Platona, Aristotela, Seneka, Cicerona i drugih. Analizirajući njihove ideje, Bogdani je isticao potrebu korišćenja i prenošenja ranijeg iskutva, što pokazuje ovaj primer:

„Sokrati noq Platonin,
Platoni Aristotelin,
Aristoteli Averroen;
Cecili muër prejë Sulpicitë,
Lelij prejë Varronit,
Hennij prejë Horacit,
Seneka prejë Gjellit,
Thesali prejë Galenit,
Hermagora prejë Ciceronit,
e Ciceroni vet muer prejë
Salustit”⁸⁴)

„Sokrat je uticao na Platona,
Platon na Aristotela,
Aristotel na Averoesa;
Cecil se koristio Sulpicijem,
Lelij od Varona,
Henji od Horacija,
Seneka od Gelija,
Tesal od Galena,
Hermagora od Cicerona,
a sam Ciceron od
Salusta”.

Ovoj citat iz „Cuneus”-a pokazuje da je Pjeter poznavao dela starogrčkih filozofa i drugih mislilaca.

U drugom tomu „Cuneus”-a (IX glava) autor navodi neke fragmente iz Biblije, koje je preveo na nekoliko jezika: latinski (latine), grčki (gracce), jermenski (armene), sirijski (syriace), jevrejski (herbaice), arapski (arabice), italijanski (italice) i arbanaški (epirotice)⁸⁵), što je takođe ilustracija njegove opšte kulture.

P. Bogdani je, dalje, na osnovu etičkih kategorija stvorio originalnu periodizaciju, koju je izneo u prvom tomu „Cuneus”-a⁸⁶). Razvojni put svakog pojedinca, po njegovoj podeli, prolazi kroz sledeće faze:

I *Od rođenja do četvrte godine*. To je period ranog detinjstva („kerthinjenja”).

II *Od četvrte do četrnaeste godine*. Ovu fazu autor naziva „detinjstvo” („fëminjeja”).

III *Od četrnaeste do dvadeset druge*. „Atynë vjete u thonë djelmënia” (Te se godine nazivaju dečastvo). Osoba tih godina odlikuje se mudrošću.

IV *Od dvadeset druge do četrdeset prve*. To su po autoru, najbolje godine života. Najvažnija moralna ideja koja prevladava u ovoj fazi je „junastvo” („trimnija”).

⁸²) Ove misli P. Bogdanija nalazimo u prevodu Čed. Mijatovića (Spomenik X, str. 6). Primer u originalu nalazi se u *Antologij e letërsisë shqipe*”. Botim i tretë, Tiranë, 1958, str. 40.

⁸³) *Cuneus Prophetarum I*, Venecija, 1691, sc. I, lig. I, str. 4.

⁸⁴) Citat iz „Cuneus”-a, u knj.: A. Shtjefni K. Gječov, *Agimi i gjytetnis, Shkodër*, 1910, st. 1. Gelij je latinski pisac iz II st. pre n. e., Hermagora je grčki retoričar III st. pre n. e., Salusta je latinski istoričar (86—35 g. pre n. e.).

⁸⁵) P. Bogdani, *De vita Jesu Christi II*, Venecija, 1691, gl. IX, str. 145—149.

⁸⁶) *Cuneus Prophetarum I*, sc. I, lig. IV. Podnaslov „Pak astrologij”.

V *Od četrdeset prve do pedeset šeste*. U ovoj razvojnoj fazi čovek se odlikuje ozbiljnošću. Autor ovo razdoblje naziva „burrënia” (čovečnost).

VI *Od pedeset šeste do šezdeset osme*. U to doba čovek se stara o duševnom životu, veoma je pametan i daje korisne savete. Tim godinama odgovara naziv „pleqënia” (starost).

VII *Od šezdeset osme do devedeset osme*. U ovoj najdužoj fazi ličnost čoveka odlikuje se usredsređenošću, ali postepeno on postaje sve nervozniji i nestrpljiviji. Te godine autor naziva „pleqënia e mbetun” (poznata starost).

U svakoj od pomenutih faza dominira po jedna planeta. Tako, na primer, u vezi s razdobljem od 4—14. godine objašnjena je uloga planete Merkur, od 14—22. Venere, od 68—98. Saturna itd.⁸⁷).

Periodizacija Petra Bogdanija nije u skladu sa zakonitostima dečjeg psihofizičkog razvitka. Njen je nedostatak i u tome što u svakoj razvojnoj fazi određuje po jednu etičku i psihološku oznaku. Fizički, moralni, intelektualni i psihološki razvitak mlade ličnosti u stvari je kontinuiran proces, uslovljen učenjem kao progresivnim menjanjem individue, a zavisan je i od nasleđa, koje sazreva. Nedostaci ove podele dečjeg razvitka proizilaze iz činjenice što su u doba ovog arbanaškog mislioca bile tek u nastajanju i nediferencirane biološke, psihološke i druge nauke. Ipak, neke od razvojnih faza, kao što su rano detinjstvo i faza od 14. do 22. godine, približno odgovaraju trajanju etapa koje zastupa savremena psihologija i koje su u skladu s merenjem dečjeg fizičkog razvitka. Po nekim odlikama periodizacija P. Bogdanija upoređena s dotadašnjim podelama (npr. Aristotela, zatim u srednjem veku, Komenskog), koje imaju manji broj međusobno jednakih i izolovanih razvojnih faza, ima izvesne prednosti. Između ostalog, njena je prednost što se sastoji iz većeg broja etapa čovekovog razvitka, koje su različite po trajanju.

„Cuneus” je prožet mnoštvom pedagoških ideja i različitih filozofskih kako idealističkih tako i materijalističkih misli, uobličениh lepim i čistim jezikom i bogatom frazeologijom. Po tome ovo delo i drugi radovi, nastali u uslovima kada nije bilo sistematskog obrazovanja i razvijene mreže škola na šiptarskom jeziku, čine Pjetra Bogdanija najzaslužnijim⁸⁸) predstavnikom starije arbanaške literature i pedagoške misli u XVII stoleću.

⁸⁷) *Nga lerërsija shqipe*, Priština, 1951, str. 45.

⁸⁸) O zaslugama Pjetra Bogdanija pisao je i Gustav Meyer u delu: „Die Albanesen”, Wien, 1886, III sv., str. 48. (Rad poseduje Naučna biblioteka, Zadar, Sign. D: 118, 15764/a).